

Egy sértődés története

A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás. Ez munkám címe. Pedig választott témám tárgyát lényegiben ragadná meg, ha kívül a borítón is vállalhatnám az előhang belső címét (jelen cikk címét). Ugyanis ha van valami, ami az elbeszélni kívánt jelenség minden korszakában és szerzőjében állandó, akkor a sértődöttség szubjektíven (pszichológiailag) és objektíven (társadalmilag) egyaránt meghatározott állapota.

Minden író (ember) alapvető vágya, hogy munkáját – s vele egész személyiségét – elismerjék, s ezért valamilyen módon – életében vagy holtában – befogadják, ami irodalomtörténeti kategóriában elbeszélve annyit tesz, hogy a kánon részévé fogadják. Aki zsidónak született és maradt a magyar kultúrkörben, annak ez nem adta meg. Ezért, akár akarjuk, akár nem, ez az egyszerre érzelmi és társadalmi tény a magyar-zsidó elbeszélés leitmotívja.

Az igyekezet, hogy egy-egy félig vagy egészen elfelejtett, vagy az úgynevezett kánonba be nem sorozott író, vagy szignifikáns írói csoportot, netán irodalmi jelenséget állítsunk újra a figyelem központjába, ezért ajánljuk olvasásra, sőt újraolvasásra, s ezzel párhuzamban egy személyiséget vagy személyiségtípust mégis beszuszakoljunk a mai diskurzusba, óhatatlanul vert alapállásból indul. Hiszen nem felfedezésről, hanem újrafelfedezésről van szó. A megújítás mozzanata és gesztusa óhatatlanul felbolygatja a sértődött hang és magatartás elemeit, mert konstatálja a felejtés vagy visszautasítás tényét, ami a sértődést kiváltotta. Sértődöttnek lenni = (legalább egyszer) megvertnek lenni. Okkal vagy ok nélkül (a sértődött szubjektumában ez ugyanaz) egy vereség elszívását jelenti, amelyet még nem kompenzált, nem oldott fel az egy- vagy kétoldalú megbékélés.

Mindezt a helyzet, az újrafelfedezés és a vele járó új ítéletalkotásra buzdítás helyzete is kikerülhetetlenül magában hordja a sértődöttség elemeit. Ugyanis ha egy íróról (vagy írók csoportjáról) megfeledkeztek (az irodalomban ez csak tudatos lehet), vagy ha eleddig nem emelték be a „haladó hagyományba”, azaz a kánonba, annak az újrafelfedező szempontjából csak valamely igazságtalanság lehet az oka. Az igazság megsértése. Legyen az ideológiai, politikai természetű vagy netán ízléstrendből fakadó. S még akkor is óhatatlanul az igazságon esett sérelem horgad fel, ha – amennyiben ez lehetséges – a felejtés a tompán nehezedő, tehetetlen nehézkedési törvények hatására süllyed oda, ahonnan újra már fel nem hozható. Változtatandó a már(a) kijegecesedett helyzeten – erre a megsértett igazságságra kell apellálni.

Az eleve vesztes helyzet épp e sértődöttség eleme és mozzanata miatt aggályos és megvertségében védhetetlen. Hiszen a fellebbezés sikere mások hitelességének megkérdőjelezésével jár.

Mi igazolja a felfedezést? A felfedezőt, ama kánon felbolygatóját? A törekvést, amely egy író (csoportjukat), egy irányzatot, egy magatartást ismét élővé kíván tenni? Ez az igyekezet vagy készítés csak a helyzetre való rákérdezésből lehetséges. A helyzetre, amely mögött emberek, korok, ideológiák, értékek és érdekek – a sértődöttséget kiváltó permanens sértés – rendszerré homogénizálódó szövevénye és status quoja áll.

* A szerző *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás* című, a közeljövőben megjelenő monográfiájának előszava.

Nem nehéz belátni, hogy mindezért megbízható állandósulással csak a sértődöttség prolongálódik tovább – nemzedékről nemzedékre. Az a sértődöttség, amely a legvelejeig egy alap(eltörésből, valaminek a megsértéséből szivárog fel politikai rendszereken áthúzódó, kipróbált egyöntetűséggel. Eredendő forrása a nagy „kiszántás” a nemzet talajából (esetünkben irodalmából, kultúrájából). S mindaz a folyamat, amely ehhez a gyászos aratáshoz vezetett. Ugyanis a „kiszántottak” azért nem kerültek vissza megérdemelt helyükre, mert igazán soha be sem kerültek oda. E sziszifuszi folyamatban és magányban az eredendő sértődöttséget a holokauszt után született felfedező is megörökölte.

Komlós Aladár a *Libanon* című folyóirat 1936/1. számában közzétett egy rövid cikket, amely már a címében is jelezte az igényét, hogy összefoglalja a magyar zsidók irodalmi teljesítményét: *Egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet elé.*¹ A dátum, de az elszigetelt fórum is, ahol az írás napvilágot látott, utalt a célkitűzés megvalósításának elkeseredett sürgősségére. A veszély előérzetére, hogy esetleg nem lesz, aki ezt a munkát később elvégezze. Hiszen hamarosan elpusztulhat a világ, amely életre keltette és életben tartotta azt a folyamatot és jelenséget, amelyet magyar-zsidó irodalomként vagy magyar-zsidó szellemként lehet meghatározni. Az összegzés és a kánon megalkotásának felvetése mindenekelőtt a fogalommeghatározásba ütközött, amely felhorgasztotta az elkülönítés vagy szétválasztás fájdalmas dilemmáit, de ugyanakkor a nyomot hagyás felelősségének kérdését is. Hiszen már beindult (sőt: felfejlődésében már-már a bevetési szakaszába jutott) „a zsidók ellen viselt háború”, a magyar zsidóság fizikai és szellemi kiszántása a televényből, amelybe – oly zavarba ejtően elkeseredett sebességgel és erő-kifejtéssel, s ennek megfelelően lehengerlő intenzitással – lefúrta magát, hogy ott gyökeret eressen. A jeles tudós és irodalomszervező a nagy kiszántás vagy inkább a nagy zuhanás örvényének szélén „Szerte nézett s nem lelé / Honját a hazában”. Egyedül kellett elvégeznie az önmeghatározás – vagy inkább az önmaga vállalásának – munkáját. Élet és halál mezsgyéjén megalkotni, ha mást nem, de a nyomjelző összegzést, amely – legalább a nyomjelezés mozzanatában – nem teszi hiábavalóvá mintegy száz év munkás életét.

Maga Komlós Aladár (Alsósztrégova, 1892 – Budapest 1980) személye is több önmagánál. A magyar zsidóság olyan reprezentatív képviselője, aki egy igen széles kollektívum értékeinek és jellemzőinek megtestesülése, mindazon pozitív fejlődésé, amelyet a zsidó nép Magyarországon otthonra lelt része a maga száz évre kiterjedő magyar szakaszában a szellem területén létrehozott. Felismerte, hogy nem lehetett más, csak éppen ő, aki megfeleljen e kihívásnak és felelősségnek: összegyűjteni és kanonizálni egy nép magyarként való munkálkodásának dokumentumait, ha már letelt az ideje.

Az elkülönítésnek tűnő tárgykijelölés, majd az így körülhatárolt tárgy elbeszélésének a fölépítése – ez a magyar zsidóság igazi honfoglalása a magyar szellem történetében. Komlós Aladár ugyanis úttörő módon egy olyan folyamatot helyezett el egy adott szellemi és történelmi térben, amelynek ő határozta meg az eredetét és a konkrét paramétereit. Ezért állhat szilárd talajon, s marad meg későbbi idők, terek – akár kontinensek – vagy nyelvek számára, ahol az egykor a magyar kultúrába ojtott élet egyszer még jelentéssel és értékkel bírhat. A kor, amely ezeket a keserű, de mégis önfelszabadító kérdéseket és a rájuk adott válaszokat kikényszerítette, nem hagyott lehetőséget az illúzióknak – ennyiben, de csakis ennyiben, szerencsésnek mondható. Ez szorította a definícióra, amely ha nem helyettesítette is az elmaradt összegzést, de kijelölte az irányt minden hasonló vizsgáldás előtt.

Az igazság az, hogy van egy szűkebb és egy tágabb értelemben vett zsidókérdés, s a tágabbhoz Isten, haza, szerelem is hozzátartozik, minden, amit zsidó ember átél. Ebben az értelemben a „zsidó lélek hömpölygésén” nemcsak a népi szolidaritás kifejeződését értjük, hanem annak az egész érzés- és szemléletmódnak a kifejezését, amely a zsidót többé-kevésbé jellemzi, és amely Istenhez és embe-

rekhez, államhoz, nemzethez, családhoz való viszonyában egyaránt érvényesül. E lélek nyilván nem szűnik meg hömpölyögni akkor sem, ha az író fél leírni a zsidó nevet. Áradása erejének az a feltétele, hogy az író merészen és mélyen merítsen magából; ez pedig nem attól függ, hogy nyíltan vállalja-e származását a művész, vagy bujkál a megvallása elől, nem attól tehát, hogy jó zsidó-e vagy sem, hanem attól, hogy jó művész-e. Ebben az értelemben elképzelhető, hogy egy hitehagyott zsidó lírikus esetleg zsidóbb költészetet termel, mint egy hétrprobás, lelkes zsidó, feltéve, ha nagyobb mértékben van meg benne az a döntő művészi képesség, hogy alkotás közben hű tud lenni lénye rejtett árnyalataihoz és rezzenéseihöz. A zsidó irodalomhoz tehát minden zsidó származású íróhoz hozzá kell számítanunk, tekintet nélkül arra, hogyan találta jónak elintézni a származásával adódó problémákat. [...] A zsidó társadalmi helyzete az, ami különbözik, s még hozzá kétezer esztendő óta, más népek helyzetétől, s ez teljesen elegendő arra, hogy a zsidóság érzés- és szemléletmódjának sajátos vonalát megmagyarázza.

Majd így zárta le alapvetését:

Aki azonban elmélyed majd ezekben a kérdésekben, észre fogja venni, hogy az egyes zsidó írók éppúgy nem érthetők meg a zsidó közösséghez való viszonyuk tisztázása nélkül, mint ahogy mások nem érthetőek meg gazdasági helyzetük vagy szerelmi életük ismerete nélkül; hogy feladata elvégzéséhez sajátos módszerrel kell dolgoznia: minden esetben fel kell vetnie a kérdést, milyen fokú zsidóságból származik az író, milyen hűséget és milyen érvényesülési vágyat hozott magával, milyen kötöttségek és sebek akadályozták az uralkodó magyar réteg életmódjának és világfelfogásának teljes átvételében, a zsidó egyéniséghez való hűség és a nem zsidó környezethez való hasonulás harca milyen irányú és erejű feszültséggel töltötte meg lelkét. S végül az egyes fejek és sorsok tanulmányozása közben fel fog tárulni előtte a leírt sok vergődés rejtett, mélyebb értelme: rá fog jönni, hogy nem egy sereg jó vagy rossz író művét, hanem azok mögött igazában egy közösség életét tanulmányozza, ez évezredek élet egyik legválságosabb szakaszában: azt tanulmányozza, hogyan viselkedik a közösség, mikor elhagyva ősi kultúráját, amelyben addig minden bántalom és nélkülözés közben is mély biztossággal nyugodott, átlép egy hatalmas másik közösségbe, s elvonul előtte a hisztériás bújósdik és kitörések, a reménységek és kiábrándulások, a dacos kiegyenesedések és bölcs vagy alantas megalkuvások, a szerencsés vagy szerencsétlen amalgámok, az egyensúlykeresési kísérletek sokváltozatú és még a sikerek között is tragikus sorozata.

Komlós Aladár nem teljesen önként választott bergeni-belseni kirándulása előtt hozzáfogott a leltár elkészítéséhez. *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században* (munka)című kézirat, amelyre elmosódott átütőpapíron bukkantam egy pincében (a *Libanon* közlése nyomán képtelen lévén belenyugodni, hogy nem létezik ilyen kézirat), föltárta azt a tanuló és honfoglaló folyamatot, amely a magyar-zsidó irodalom művelésének a küszöbéig vezetett. Komlós Aladár később már csak egy más jellegű gyorsleltárt készített el – a magyar zsidó irodalom halottaié² –, az igazi narratívát és kánont, amelyre eredetileg vállalkozott, nem írta meg soha. A kézirat bevezetőjének utolsó mondata alig föloldható rejtélyt hagyott maga után.

Ez a könyv, a tervezett mű első fele, körülbelül 1800–1890-ig terjed. Eddig tart, míg a hazai zsidóság magyarrá, jómódúvá és művelté válik. A készülődés, a tanulóévek korszaka ez, amely alatt a zsidóság csak a kapitalizmus és a tudomány terén alkot nagyot. 1890-től kezdődő új korszakában egyénisége már erőteljesen megszó-

lal. Nem tanítvány többé, önálló felfogású felnőtt, aki alkotásaival, lelkes megértésével és bírálatával egyaránt megtermékenyíti a magyar szellemi életet. Elkészül a könyv második fele is? Ha a magyar zsidóság akarja és lehetővé teszi, igen.

Mit érthetett ezen a feltételen? A magyar zsidóság magára találását a nagy kataklizmában? S hogy a megújulásban, öntudatosulásban majd igényt tart az ő szempontjai szerint elmondott narratívára? (Ennek az igénynek a szellemében szerkesztette az *Ararát* Évkönyveket 1939 és 1944 között, mely irodalmi létezés – a szövegek jelentésén túl – akként lehet értelmezni: „ha meg kell halni, emelt fővel és kérlelhetetlenül magas nívón tegyük”.) Vagy csupán a magyar zsidóság pusztá túléléséhez kötötte volna munkája folytatását? Hogy az majd megmenekül, s lesznek, akik ebből a homogenizált elbeszélésből folytatják, amit az 1890-től 1914-ig tartó virágzás elindított, de egy más, egy tudatosabb, igazabb vágányon, amelyet összegző kánonja kijelöl? A választ már sohasem tudhatjuk meg. Mindenestre figyelemre méltó és nem megkerülhető, hogy Komlós Aladár a zsidóktól tette függővé a munka folytatását s nem a magyar társadalomtól vagy szellemi élettől, amibe nála szervezesebben senki sem vett részt a zsidók közül. Fejtő Ferenchez írt, sajnos eleddig lappangó levele bővebb tájékoztatást nyújtana e kételyről, amelyet a levél címezte a következőképpen összegzett:

A levélváltás lényege az volt, hogy ő akkor Svájcból azt írta nekem, lássam be, hogy a régi vitáinkban neki volt igaza, sőt nagyobb mértékben volt igaza, mint amennyire akkor hitte. A magyar népnek mi nem kellünk, ostobaság és méltatlanság is volna részünkről, ha rá akarnánk magunkat erőszakolni a magyarságra, amelyik így megtagadta a szolidaritást velünk, s hagyta kiirtani a mieinket. Ebből azt a következtetést vontam le, hogy nem megy haza, és hogy százszázalékosan vállalja a zsidóságot.

Anélkül hogy a Komlós életét átható paradigmát teljesen megfejthetném, inkább a magam történelmi idejét és motivációját rögzítem, amikor az általa elgondolt feladat kihívásának önjelöltként magam igyekszem megfelelni. (S azért is, mert más e feladatra nem jelentkezett.) Ennek jegyében és Komlós Aladár szellemében rajzolom fel a magam célját.

Ezt a munkát ma, a 21. század első évtizedében, amikor intenzíven foglalkoztam vele, nem lehetett senkitől sem függővé tenni. A narratíva két szereplőjének egyikétől sem. Sem a magyaroktól, sem a zsidóktól. Magányosan, emigrációban lehet csak ezt a feladatot teljesíteni (legyen az akár zsidó, akár magyar, aki erre vállalkozik). Ezen nem szűkséggéppen földrajzilag behatárolható helyet értek, hanem olyan elszigeteltséget, amelyben például Kertész Imre alkotta meg életművét. (Akinek munkássága és habitusa a legpéldásabban igazolja vissza a sértődés leitmotívjáról föntebb elmondottakat. Hiszen a magyar irodalomban páratlan, vagy inkább: történelmi helyi értékű díj sem készítette felelős önbírálatra az öt korábban figyelmen kívül rekesztőket – ama igazság megsértőit. Ennélfogva a díj nem is változtatható – még a mesebeli lehetőségeivel sem – az író sértődött attitűdjén. Ezért az ő története nem válhatott még Jób-történeté sem, sőt, amint ez tudható – legélesebben a *Mentés másként. Feljegyzések 2001–2003* [Magvető, Budapest, 2011] azon naplójegyzeteiből, amelyek a díj idejét és önreflexióit dokumentálták –, a sérelem ütötte trauma a díjjal és fogadtatásával csak még tovább mélyült és mérgesedett.)

Míg Komlós Aladár olyan folyamat természetét szerette volna összegezni, amelynek kezdetétől nemcsak tanúja, kritikusa, de részese is volt (a Patai József szerkesztette *Múlt és Jövő*nek például 1912-től rendszeres munkatársa), addig jómagam egy lezárult, már életét veszített jelenséget vizsgállok. Feltámaszthatósága kudarcát ugyan megéltem, de illúziójával, ha nem is azonnal, épp magam számoltam le legelőször.³

Lehet, elismerem, a csalódás okozta fájdalom nem tesz maradéktalanul alkalmassá a tárggyal való elfogulatlan (archeológusi) foglalkozásra, ahogy (talán) Komlóssal is épp a fájdalom szakítottatta meg élete nagy s legnívósabban kibontott témája méltó kifejtését.

Komlós Aladár alapvetése a magyar zsidó irodalomért, definiálásáért és a kutatók beindításáért nemcsak felbecsülhetetlen, hanem lényegileg több. Ugyanis nélküle ennek a diszciplinának a folytatása nem lenne lehetséges. Azaz: nélküle nemcsak hogy nyomtalanul süllyedt volna el ez az értékes Atlantisz-világ, de vele a magyar irodalom- és társadalomtörténet egy olyan lényeges komponenssel lenne szegényebb, amely nélkül annak egésze válna értelmezhetetlenné. Illetve, ami még ennél is rosszabb: olyan leegyszerűsített vagy meghamisított (ál)tudássá laposodna, ami sem egyént, sem közösséget, soha nem vezethet át a feldolgozott múltra támaszkodó jövő kibontásához.

A magyarok és a zsidók diskurzusa, bármilyen volt is az, megszűnt a holokauszt pusztításában. Ez fizikai és szellemi értelemben egyaránt pótolhatatlan veszteség. Irodalmat csak diskurzus tart életben. Hiszen az irodalom maga az élet – tétje van és ügye. Mint az archeológus, aki néha megmosolyogtatóan azonosul kutatása tárgyával, amikor kiás, összerak s értelmez egy leletegyüttest, úgy próbálom a Komlós Aladár által elkezdett munkát folytatni. Míg az ő számára eleven csonkolásként élt a fájdalom – ahogy a levágott végtagok még sokáig mutatnak élő jelenséget az érzékekben –, jómagam csak a „halott arcán növekvő szakáll” jelenségének ültem fel, s éreztem csalódást vagy fájdalmat, amikor rádöbbsentem, csak holt anyag, amivel szembesülök.

Mivel minden szegletét, zugát bennszülötti otthonossággal ismerte, ha módja nyílt rá, le-leereszkedett a vízzel elárasztó katasztrófa után e halotti csendes, néptelen vidékre. Túlélte a kataklizmát, az ezért való adósság érzetétől áthatva minden adandó alkalmat megragadott, hogy ama más-világ anyagából valamennyit átmentsen a „túlso partra”. Hosszú élet jutott ki neki, s tudatában volt, hogy ezért felelősséggel tartozik. A magyar zsidó irodalomból igyekezett megőrizni, amit lehetett, főként a soában elpusztult íróársai emlékét. Leginkább úgy, hogy egy-egy válogatást készített műveikből, előszót írt eléjük, amelyben az éppen adódó lehetőségei között zsidó voltukra, munkásságukra s haláluk pontos körülményeire is kitért. Alapvető és emlékezetben tartó Kiss József- (*Tüzek*, Szépirodalmi, Budapest, 1961) és Ignotus- (*Ignotus válogatott írásai*, Szépirodalmi, Budapest, 1969) válogatásai mellett, amelyek előszavainak alapjait a *Múlt és Jövőben* és az *IMIT Évkönyvekben* közölt írásai képezték, így állított emléket Fenyő Lászlónak (*Elítélt*, Szépirodalmi, Budapest, 1959), Molnár Ákosnak (*Jóslat*, Magvető, Budapest, 1963). Szinte egyedül őrizte a *Nyugat* pozitív emlékezetét – már

1952-től. (E tárgyú cikkeit *Problémák a Nyugat körül* címen gyűjtötte össze, Magvető, Budapest, 1978.)

A félbehagyott témához (ügyhöz) fordulás egyúttal egy fájdalom története is. A kontinuitásnak ez a még egyedül élő eleme. Munkám értelmét mégis abban látom, hogy legalább ez lüktessen valóságosan, míg eljön az igazi emlékezés és mérlegkészítés totálisan érzéstelenített ideje, amely a magyar zsidók szellemi teljesítményét kánonba rendezi és elbeszéli. Mindaddig nem hiábavaló a fájdalmat, ezt a kontinuitást életben tartani, mert híjával az emlékezés igénye – az egykor volt élet értelmének igazolhatósága – is örök

időkre elvész. S persze a fájdalom – ez az objektivitást kizáró szubjektív akadály – megszűntével maga az illúzió (hazugság) is megszűnik majd, hogy mi, magyar zsidók élünk, élhetünk még szellemi értelemben a történelmi esemény sor után, amely a diskurzust (az életet) megszüntette.

A magam munkájában – kell-e ezt külön kiemelni? – Komlós Aladár útmutató és éltező (a fájdalmat oly termékenyen átörökítő) szelleme él.

Jegyzetek

¹ Komlós Aladár (1997/2009): *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Múlt és Jövő, Budapest. 1997/2009, 75–81. A monumentális mű először keménykötésben jelent meg, két kötetben, ezzel a címmel: Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. A második kiadás puhafedéllel jelent meg, változatlan szedéssel, immár a „gyűjtőcím” nélkül, 2008-ban (1. kiadás) és 2009-ben (2. kiadás).

² Komlós Aladár (1947): *In memoriam. A fasizmus és a háború magyar-zsidó író áldozatainak emlékünnepe 1946. február 17-én*, Ichud füzetek, Budapest. (Könnyebben hozzáférhető itt: Komlós Aladár (1997/2009): *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Múlt és Jövő, Budapest. 312–318.)

³ Lásd *A halott arcán növekvő szakáll* című esszémet a *Kortárs* 2000/9. számában és az azonos címet viselő kötet élén (Múlt és Jövő, Budapest, 2001, 5–41.). (Az esszé először héberül jelent meg az *Eretz Acheret* 2001. júniusi számában, *ha zaken hacomah behivsel met* címen.)

Kőbányai János

PhD, Jeruzsálemi Héber Egyetem,
Osztrák-Magyar Monarchia Zsidósága
tanszék, post doktorátusi kutató
ösztöndíjasa, A Múlt és Jövő
Lap- és Könyvkiadó vezetője